IOANA CRISTACHE PANAIT

Tipăritura bucureșteană din al XVIII-lea veac în satele transilvănene

În pragul secolului al XVIII-lea, Imperiul Austriac reușește, sfidînd voința maselor populare, să legifereze unirea bisericii românești din Transilvania cu biserica Romei. Acest act va determina întregul curs al istoriei poporului român de aici în acest secol, lupta confesională, fiind un suport al celei politice și sociale.

Printre scopurile politice urmărite de Curtea de la Viena prin acest act, se înscrie și acela de a rupe legăturile populației românești din Transilvania, cu celelalte două țări române. În fața acestui pericol ce amenință coeziunea sa, poporul român găsește un izvor unic de adăpare, izvorul limbii comune.

În folosul neamului românesc de pretutindeni, „al patrioților", noțiune ce cuprindea pe cei de o limbă, s-a desfășurat în Țara Românească, în veacul al XVIII-lea, o continuă și intensă activitate de traducere și tipărire a cărților de cult în limba română, fie în centrul tipografic de la Buzău, dar mai ales în cele de la Tîrgoviște, Rîmnic și București. Cu toate deciziile prohibitive luate de autoritățile transilvănene, împotriva cărții de la sud de munți, a cărei semnificație politică le era clară, aceasta pătrunde intens în satele de peste munți, dovadă avînd azi, după atîtea vicisitudini ce s-au abătut asupra acestora, numărul însemnat înregistrat de cunoștințele de pînă acum.

Cercetările noastre de teren desfășurate în așezările de peste munți în perioada 1964—1971, ca și cele efectuate în unele biblioteci posesoare de vechi tipărituri, au determinat creșterea, de la 623[1] la 1.797, a cifrei cărților tipărite în Țara Românească, care au depășit Carpații.

Cercetătorii culturii românești a sec. al XVIII-lea, sau a unor aspecte ale sale, au considerat, în limitele datelor pe care le dețineau, o pre-

[1] N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, vol. I—II, București, 1906 ; Valer Literat, din Țara Oltului. *Însemnări vechi din biserici noi*, în *Țara Bîrsei*, X, 1938, nr. 2, p. 119—127 ; *Idem*, nr. 3, p. 210—219 ; *Idem*, nr. 4—6, p. 313—333 ; *Idem, Biserici din Țara Oltului și „de pe Ardeal", zugrăvite de o familie de pictori*, în *An. Com. Mon. Ist. Trans.*, 1932—1938, p. 3—54 ; *Idem, Două biserici din Țara Oltului, Idem*, 1926—1928, Cluj, 1928, p. 228—241 ; Atanasie Popa, **Biserica de lemn din Briglez. Biserica veche din Ciaba. Biserica de lemn din Vad ;** idem, 1929, Cluj, p. 353—399 ; Idem, **Biserici vechi de lemn românești din Ardeal**, idem III, 1930—1931, Cluj, 1923, p. 161—314 ; Idem, **Biserici de lemn din Ardeal**, idem IV, 1932—1938, p. 55—154 ; Alex. Fugătă, Din trecutul parohiei **Crișan, în protopopiatul Zarand, în Telegraful român**, LXXXI, nr. 60 ; Ion C. Chițimia, *Din vechea răspîndire a cărții românești în Țara Oltului*, în *Mitrop. Olt*, nr. 5—6/1970, p. 533—542.

www.muzeulbucurestiului.ro / www.cimec.ro

ponderență în Transilvania a tipăriturii din centrul de la Rîmnic, la înființarea căruia s-ar fi avut în vedere, în primul rînd această provincie [2].

Datele rezultate în urma investigațiilor noastre, ne îndreptățesc să afirmăm că Bucureștiul a deținut rolul principal în înzestrarea cu cărți românești a așezărilor transilvănene.

Vom reliefa unele din aspectele frecvenței la românii de peste munți a tipăriturii bucureștene, concludente în ceea ce privește noua lumină aruncată asupra activității tipografice din cel mai important centru al țării.

Autorii valoroasei lucrări „Bibliografia românească veche" [3] au primit multe informații de dincolo de munți, privind semnalarea unor tipărituri românești necunoscute de ei [4]. După scurgerea a mai mult de o jumătate de secol, Transilvania continuă să rămînă o sursă de îmbogățire a cunoștințelor despre vechea tipăritură românească, prilejuind totodată unele îndreptări prețioasei lucrări.

Vom aminti tipăriturile necunoscute pînă acum în bibliografia veche, rod al activității teascului tipografic bucureștean. În lăcașul românesc din Bozeș (jud. Alba), cercetările noastre au scos la iveală o ediție inedită din Antologhion, tipărită la București în văleatul 7251 (1743), de Dimitrie Pandovici tipograful. Biserica monument istoric din Mărgineni (jud. Brașov), deține în patrimoniul său, pe lîngă alte cărți interesante, și un Octoih, tipărit la București, în anul 1756, de Barbu Bucureșteanul tipograful, tipăritură de asemeni necunoscută de bibliografi. În lăcașul de lemn din Căbești (jud. Hunedoara), deasupra intrării căreia se mai poate citi anul 1673, am aflat o altă ediție de Antologhion, nesemnalată aparținînd aceluiași centru tipografic, din anul 1762, și de care își leagă numele tipograful Iordache Stoicovici. În secția cărții vechi a Bibliotecii Academiei R.S.R., Filiala Cluj (BRV. 250) a ajuns spre păstrare un exemplar din ediția necunoscută a Triodului, tipărit la București de Grigorie ieromanahul, la văleat 7276 (1768). O altă carte din această tipăritură am aflat și în casa parohială din Apahida (jud. Cluj), adusă din lăcașul de lemn, astăzi în ruină.

Alăturăm acestor noi semnalări de ediții necunoscute, cîteva completări, îndreptări și confirmări, la unele vechi tipărituri trecute în Bibliografia românească veche, numai ca urmare a unor comunicări, fără a se avea la îndemînă vreun exemplar. Catavasierul, tipărit la București, în 1724, trecut în Bibliografia românească veche în urma informației lui Ilarion Pușcariu [5], și căruia N. Iorga îi sublinia semnificația, ca unic exemplar cunoscut, aflat în Transilvania [6], i se întărește prezența în satele de peste munți prin depistarea a încă trei exemplare. Unul a

[2] Alex. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în sec. XVIII*, Buc. 1968, p. 460—463; V. Molin, *Tiparnița de la Rîmnic mijloc de luptă ortodoxă împotriva catolicismului din Transilvania, 1705—1800*, în, *Mitrop. Olt.*, XII, nr. 7—8, 1960, p. 460—463.

[3] I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, vol. I—IV, Buc., 1903—1944.

[4] Augustin Z. N. Pop, *Bibliografia românească veche, operă de colaborare națională*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, Ed. Acad. III, București, 1960, p. 215—249.

[5] I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, II, p. 22.

[6] N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, Vălenii de Munte, 1909, p. 110.

www.muzeulbucurestiului.ro / www.cimec.ro

aparținut bisericii din Valea Mare (jud. Covasna) [7], un altul a circulat în satele Bretea și Bîrsău [8] (jud. Hunedoara), iar ultimul poartă numai indiciile circulației sale în Transilvania, o prețuire în măriași [9].

Triod, București, 1742, trecut în Bibliografia românească veche, după o semnalare bibliografică [10], i se confirmă existența și i se întărește pătrunderea sa în Transilvania prin exemplarul: „cumpărat de Paște Ion din Feneș (jud. Alba) cu 10 numărături și dat bisericii neunite din sat în 1767 martie 14 zile [11], precum și prin cel deținut de biserica fostei episcopii a Feleacului. Tipăritura constituie osteneala tipografului Dimitrie Pandovici. După o mențiune dintr-o broșură ardeleană a fost inserat în Bibliografia românească veche un Catavasier de București din 1760 [12]. În realitate cartea a văzut lumina tiparului în anul următor 1761, prin munca tipografică a lui Iordache Stoicovici, după cum indică foaia de titlu a exemplarului ce se află în muzeul parohial al satului Sălișteș (jud. Sibiu). Alte cărți ale acestei ediții le-am identificat în lăcașurile de lemn din Netuș (jud. Sibiu), la cea din Ocolișel (jud. Cluj), precum și la cea din Lozna (jud. Sălaj).

După o semnalare a lui N. Iorga este trecut în citata lucrare un Penticostar din 7272 (1764) [23]. Exemplarul din această ediție găsit în ctitoria lui Constantin Brîcoveanu, de la Poiana Mărului (jud. Brașov), ne-a prilejuit precizarea că ea este o tipăritură bucureșteană, datorată lui popa Constantin Rîmniceanu.

Analiza statistică a tipăriturilor de la sud de Carpați, păstrate în Transilvania, ne călăuzește, spre un alt aspect ce ilustrează frecvența tipăriturilor bucureștene în satele de peste munți. Din cadrul titlurilor din Țara Românească, se impune, adesea, prin numărul de exemplare cunoscut pînă astăzi, o ediție bucureșteană.

Cartea „Chiriacodromion" sau Evanghelie învățătoare, din 1732 ocupă, prin cele 51 de exemplare, un principal loc în rîndul cărților românești, larg răspîndite la românii de peste munți. Dintre cele 35 exemplare, recent aflate de noi, le amintim pe cele din lăcașurile de lemn din Cerbia, Almașul Mic de Munte, Dumbrăvița (jud. Hunedoara), precum și pe cele din Chesău și Sînpaul (jud. Cluj).

Printre cele opt ediții de Cazanii întîlnite în Transilvania, se impune, prin cele 37 exemplare cunoscute, cea de București, din 1768. Remarcăm larga sa circulație, în jud. Hunedoara, unde am găsit 6 din cele 23 semnalări ce ne aparțin.

Prin cuvintele: „într-un volum de o frumusețe fără pereche care străbătu pretutindeni în Ardeal, unde se găsesc exemplare cu grămada, cît și în Moldova [14], elogia N. Iorga, Evanghelia tipărită la București, în 1723. Într-adevăr, noile cercetări, au sporit cu încă 22, numărul celor 19 exemplare deja menționate, întărind circulația sa în toate zonele provinciei. Investigațiile recente dovedesc, de asemenea, larga circulație

[7] Bibl. Inst. Teologic Sibiu, ex. 1/11.
[8] *Idem*, 1/12.
[9] Muzeul de Istorie Cluj, F. 190.
[10] I. Bianu, D. Simonescu, *op. cit.*, vol. IV, p. 55.
[11] Bibl. Ist. Teologic Sibiu.
[12] I. Bianu, D. Simonescu, *op. cit.*, p. 77.
[13] *Ibidem*, p. 80.
[14] N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, II, p. 110.

www.muzeulbucurestiului.ro / www.cimec.ro

aici, a ediției de București din 1760 a Evangheliei. Alte 23 exemplare se adaugă celor 11 cunoscute anterior din care, aproape jumătate, le-am aflat în frumoasele așezări din Țara Sălajului.

Prezentă prin cele 14 exemplare păstrate, Liturghia din 1741, constituie un indice asupra capacității teascului tipografic al Școlii Văcărești, instalat în mănăstirea Sf. Sava. Cartea a fost întîlnită nu numai în zona Brașovului, ci și a Hunedoarei, sau a Sălajului, dovedită aici de exemplarul aflat în străbunul lăcaș de lemn de la Măgura. O carte mult citită în Transilvania a fost Mărgăritare, în ediția bucureșteană din 1746, 16 exemplare adăugîndu-se celor patru anterior semnalate. Întîlnită cu precădere în satele din sud, ea nu a lipsit nici în zona centrală, sau cea de nord, fiind cunoscută în satele cele mai ascunse, printre munți și văi.

Dintre cele 18 ediții ale Penticostarului, întîlnite în satele din Transilvania, cea mai apreciată a fost cea de București, din 1768. Cele 25 de mențiuni bibliografice anterioare, le sporim cu încă 17 exemplare atestate de noi și care extinde aria sa de circulație pînă la lăcașurile de lemn din zona Sălajului.

Ultimele cercetări ridică de la 15 la 37, numărul cărților Triodul Săptămînii Mari, tipărit în 1726, în același centru cultural.

Oprim aici citarea edițiilor bucureștene, care s-au bucurat de prețuirea românilor transilvăneni, îndreptîndu-ne atenția spre o altă grăitoare dovadă a aprecierii și circulației cărții bucureștene dincolo de munți. Este vorba de pătrunderea sa în satele cele mai izolate, în lăcașurile de lemn cele mai modeste. Ne stau mărturie numărul relativ mare păstrat pînă astăzi de un singur lăcaș. Din biserica veche de lemn din Someșul Rece (jud. Cluj), aflată în restaurare, au străbătut vremea pînă la noi, 6 tipărituri de la sudul munților, dintre care 5 ieșite de sub teascul tipografic al Bucureștilor. (Triod, 1746 ; Antologhion, 1766; Cazanii, 1768 ; Octoih, 1774 ; Penticostar, 1782, alături de Apostolul de Buzău, din 1743).

După un drum destul de anevoios se ajunge la biserica din satul Trestia (jud. Hunedoara), așezată pitoresc pe un deal stîncos. Lăcașul, a cărui vechime ridică probleme, a păstrat cu grije opt cărți tipărite în Țara Românească, cu frumoase legături în piele, patru tipărite la București (Triod, 1746 ; Evanghelie, 1750 ; Psaltire, 1756 ; Octoih, 1774). Pentru a ajunge în satul Vălișoara (fost Porcurea), din munții Metaliferi, nu ai alt mijloc decît a parcurge 7 km, pe o vale de pîriu. În lăcașul de lemn, ridicat conform inscripției în 1787, se păstrează cu respect, ecou al prețuirii de odinioară, șapte importante cărți tipărite dincoace de munți, dintre care cinci bucureștene : (Octoih, 1720 ; Triod, 1726 ; Mărgăritare, 1746 ; Anatologhion, 1766 ; Penticostar, 1782, alături de Apostolul de Buzău, 1704 și de Liturghii, Tîrgoviște, 1713).

În satul Poieni (jud. Alba), poposești numai dacă te încumeți să urci, timp de mai bine de trei ceasuri, un munte stîncos, după care se și pitește satul, numit odinioară sugestiv, „După Piatră", Biserica de zid, a cărei înălțime se situiază la începutul veacului XVII, mai deține șase, din vechile sale tipărituri muntenești, dintre care, jumătate tipărite la București, (Chiriacodromion, 1732 ; Mărgăritare, 1746 ; Triod, 1746).

www.muzeulbucurestiului.ro / www.cimec.ro

Dar cartea bucureşteană, nu a fost numai citită ci şi copiată, la lumina slovei sale născîndu-se numeroşi copişti transilvăneni, care au realizat manuscrise în care au urmat îndeaproape cartea tipărită. Nu puţine sînt manuscrisele, pe care harnicii mînuitori ai condeiului au consemnat că au avut ca izvod, una din tipăriturile bucureştene. Nu vom exemplifica cu vreuna din cărţile pe care şi astăzi le-am aflat în număr destul de mare, ca Octoihul tipărit la mănăsirea Antim, în 1720, sau .Cazaniile lui Ilie Miniat, 1742, şi după care avem şi manuscrise, ci cu o carte, prin a cărei copie, obţinem o nouă lumină asupra intensei prezenţe de odinioară a Bucureştiului cultural în satele de peste munţi. În codicele copiat în Velţ (jud. Sibiu) de logofătul Matei din Saroş, la 1770, se află şi „Întrebări bogoslovești şi cu răspunsuri adunate din scrisorile marelui Atanasie şi de pe alţi părinţi, tîlcuite pe limba rumânească de Ianache (biv) v (e)l post (el)nic, care au fost tipărite în Bucureşti la anul 7249“ [15] (1741).

Copistul a urmat în munca sa slovele celei de a doua cărţi tipărite în tipografia şcolii Văcăreştilor, în 1741, din care nu am mai aflat astăzi nici un exemplar în Transilvania, avînd prin acest manuscris dovada că şi ea a trecut la românii de peste munţi. O altă atestare a prezenţei sale aici, anterioară manuscrisului, am mai aflat-o într-o însemnare, de pe singurul exemplar cunoscut din Psaltirea de Bucureşti, 1748 [16], şi care a circulat, fapt semnificativ, în Transilvania. În 1757, popa Petru „locuitor acum în Chireu“ [17], cum mărturisea el, înşiruia pe ultimele file ale tipăriturii [18], cărţile lăcaşului. Printre cele 20 de titluri aflăm şi „Bogoslovia“, care nu poate reprezenta altceva decît „Întrebări bogoslovești“.

Contribuind la definitivarea procesului de introducere a limbii române în întreaga biserică românească, tipărituta bucureşteană a folosit şi ca manual, după care dascălii, împărtăşeau ştiinţa de carte în satele transilvănene. Din numeroasele însemnări al cărui conţinut ilustrează afirmaţia noastră, vom aminti cîteva. Proprietarul exemplarului de Mărgăritare, Buc. 1746, găsit în lăcaşul satului de munte Rogojel, îşi justifica aspru blestem pentru cel ce î-l va lua în vreun fel, prin cuvinele „...că pe astă sfîntă carte au învăţat un om de au fost ca dascăl“. Însemnările de pe filele unui Penticostar, de Bucureşti, 1768, al bisericii din Moeciu de Sus (jud. Braşov) [19], ne poartă, timp de aproape două decenii, pe firul învăţămîntului de stat şi a folosirii cărţilor de cult. Pe f.1. citim : „Am scris eu dascălul Bucur cînd învăţam copiii în casa părintelui popii lui Tişcă, de la Moeciu de Sus, leat 1776“. Cu o frumoasă grafie, în 1794, se nota pe ultima copertă : „Şi am scris eu

[15] Bibl. Acad. RSR, F. Cluj, mas. rom. 8, f. 1—50.

[16] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, II, p. 107 ; I. Bianu, D. Simonescu, *op. cit.*, vol. IV, p. 243.

[17] Chireu — Chirău, azi Băiţa, cf. Coriolan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. 1, Ed. Acad. (1967), p. 62, 143, la Băiţa se află în ruină o biserică de zid, căreia i-au aparţinut desigur, în 1757, cărţile din însemnare.

[18] După alte peregrinări prin satele transilvănene, Psaltirea ajunge la Budapesta, iar apoi, prin dăruire, în patrimoniul Academiei RSR, C.R.V. 264, unde am cercetat-o, descifrînd preţioasa însemnare.

[19] Acum se află în Bibl. Muzeului Bruk. Sibiu, CVR XVIII, 1768.

www.muzeulbucurestiului.ro / www.cimec.ro

Ion sin popii lui Ion Tişcă, de la Moeciu de Sus, precum să se ştie de cînd am învăţat din ea, copiii, 7302".

Am expus datele din acest articol cu gîndul de a situa la locul meritat activitatea tipografică a Bucureştilor, din al XVIII-lea veac. Străduniile cărturarilor, grupaţi în jurul acestui teasc tipografic, adresate, de o potrivă, românilor de pretutindeni, au contribuit la făurirea unui grai comun, al unei culturi unice, factor de seamă, în menţinerea conştiinţei româneşti, într-o epocă de frămîntată istorie.

Publications imprimées au XVIII-ème siecle à Bucarest dans les villages Transylvains

RÉSUMÉ

A la suite d'amples investigations dans les archives centrales et locales, l'auteur souligne le rôle de la ville de Bucarest dans la dotation des habitations transylvaines avec des livres roumains. On mentionne les publications inconnues, sorties des presses des imprimeries bucarestoises, entre autres l'Anthologhion de 1743 de Dimitrie Pandovici, l'Octoih de 1756 de Barbu le Bucarestois, l'Antologhion de 1762, imprimé par le typographe Iordache Stoicovici, le Triode de 1768, etc.

En même temps, en se basant sur les nouvelles recherches, on a apporté des corrections au valeureux travail — Bibliographie roumaine ancienne — ou des complétions avec des données nouvelles. L'examination de nombreuses habitations des districts d'Alba, de Hunedoara, Cluj etc. a permis à l'auteur de découvrir un nombre impressionant de livres bucarestois, en augmentant beaucoup les chiffres connus jusqu'à présent. Ainsi, le Kyriacédromion enregistre aujourd'hui 51 exemplaires, dont 35 ont été récemment découvertes à Cerbia, Almaşul Mic de munte, Dumbrăviţa, etc. On souligne le fait que les publications bucarestoises ont pénétré en un nombre remarcable aussi dans les villages transylvains les plus isolés, dont on mentionne les localités Someşul Rece (Cluj), Trestia (Hunedoara), Poieni (Alba), etc. où l'auteur a découvert de nombreux livres.

La dernière partie de la communication concerne les manuscrits transylvains d'après les livres imprimés à Bucarest et l'utilisation du livre valaque dans le processus d'enseignement à la campagne.

Ce travail apporte des arguments incontestables concernant les relations en ce domaine aussi entre les roumains et la Transylvanie avec la ville de Bucarest au XVIII-ème siècle.

www.muzeulbucurestiului.ro / www.cimec.ro